

Nachtkaars

Arnold Schalks

Primavera Pers, Leiden 2025

Voor Edwin († 2008, Lhasa) en Ingrid († 2018, Hamburg)

© Arnold Schalks, 2025

ISBN 978-90-5997-122-7

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Ontwerp omslag: Arnold Schalks

Druk en afwerking: Wilco Printing & Binding

www.primaverapers.nl

De gravitatie is niet onderworpen aan absorptie, niet aan breking, geen voortplantingsnelheid is geconstateerd, op alle lichamen werkt zij gelijkelijk zonder onderscheid, overal en altijd vinden wij haar terug in denzelfden strengen en eenvoudigen vorm, waarop al onze pogingen om in haar innerlijk mechanisme door te dringen afstuiten.

Willem de Sitter

Zo was het: de getallenreeks begint met de 2. Het cijfer één is geen getal. Het cijfer één is de eerste en enige volmaaktheid. Het eerste meervoud, het eerste getal en de eerste afwijking van de volmaaktheid is de 2.

Daniil Ivanovitsj Charms

Tableau mourant

HALVERWEGE DE KATWIJKSE ZEEWEG stond ter hoogte van het militair schietterrein een model voertuig dat de overgang markeerde van koets naar automobiel, gevangen in een stilte die niet hoorde. De witte canvas huif van de donkerblauwe vierdeurswagen was neergeklapt, het portier rechtsvoor stond wagenwijd open. De koplampen, meer bedoeld om méé te worden gezien dan om bij te zien, brandden. Onder de motorkap wiegde de viercilinder in een bedaarde surplace. De avondwind blies een fluistering aan op het helmgras van de duinenrij die de blik op de daarachter gelegen Noordzee versperde. De lichtbaan van de Katwijker vuurtoren streelde de daarboven fonkelende loper van de Melkweg.

Achter het stuurwiel zat een man. Zijn sterk achterovergekantelde hoofd leek gericht op het inktzwarte membraan van de hemel, waarin de maan een oplichtend wak vormde. Op het eerste gezicht leek hij te zijn gestopt om van de aanblik van het firmament te genieten. Een sterrenkijker. Maar zijn beide ogen waren gesloten. Uit een donker gat in zijn rechter-slaap drupte rood vocht op zijn goudgebiesde epaulet. De nacht was als een tegenligger over hem heen geschoven.

I

1900-1939

Verlaat

HET BLEEF LANGE TIJD ongewis wie Teun Verlaat zou verwekken: Fré Verlaat of diens vier jaar oudere broer Bert. Over de toekomstige moeder van Teun bestond minder twijfel. Haar naam was Lies de Bont. Lies stamde uit een goedburgerlijk nest. Vader De Bont was een vooraanstaand lid van de Vereniging van Burgerlijke Ingenieurs en moeder De Bont kon het zich vanwege de royale aanstelling van huishoudelijk personeel permitteren om zich voltijds in te zetten als vrijwilligster in de kraamzorg. Het contrast met de familie Verlaat kon niet groter zijn. Vader Verlaat was als metaalgieter werkzaam bij de Koninklijke Nederlandse Grofsmederij. Moeder Verlaat zuchtte onder de last van een kinderrijk arbeidersgezin. De kans dat de Verlaten ooit bij de De Bonten over de vloer zouden komen was klein.

Liesje was een klasgenoot van Fré Verlaat en gold als het mooiste meisje van de school. Ze verbond de sierlijkheid van een ballerina met de breekbaarheid van Chinees porselein: een voor de op het punt van hormonaal ontluiken staande kempaantjes onweerstaanbare combinatie, die hun diffuus vleselijk begeren aanjoeg. Op het schoolplein sloofden alle jongens zich uit om haar te vleien. Maar de hoogblonde Lies was op haar hoede. Het was haar al vroeg opgevallen dat de jongens, die haar om haar blauwe ogen prezen, bar weinig belangstelling toonden voor haar innerlijke kwaliteiten.

Voor Lies was Fré, die in de schoolbank schuin rechts achter Lies zat, onverdacht. Fré was een siervogel, geen haan. Zijn inborst had iets ontegenzeggelijk vrouwelijks, wat hem voor de stoerste meisjes in de klas aantrekkelijk maakte. Het had iets onweerstaanbaars als hij een aan zijn strak achterovergekamde ravenzwarte haar ontsnapte lok met een kokette strijkbeweging van zijn rechterhand weer in het gareel bracht. Helaas voor zijn aanbidders bleef zijn dromerige blik zelden aan een van hen haken. Tot hun woede misbruikte Fré het hem gegunde voorrecht om als eerste een bloem uit het meisjesboeket van zijn klas te kiezen door zich exclusief op Lies de Bont te richten.

Fré's oudere broer Bert, die vier klassen hoger zat, mengde zich in de strijd. Bert was braaf en serieus. Net als zijn ouders, die zich bij hun dagindeling lieten leiden door de getijden van de Schrift, was hij gesteld op vaste patronen, de kaarsrechte lijn en regelmaat. Bij de vrije tekenlessen gebruikte hij als enige leerling een liniaal. Zijn onderwijzers vonden hem vroegoud.

Terwijl Bert zich op school aan het van overheidswege voorgeschreven kennisantsoen hield, vond Fré het voor zijn leeftijdscategorie geschikt geachte lesaanbod onvoldoende avontuurlijk. Om zijn honger naar minder gangbare kennis te stillen, was hij aangewezen op buitenschoolse bronnen, met name gevormd door exemplaren van het tijdschrift die Lies uit de werkkamer van haar hooggeschoolde vader leende. *De Ingenieur* was een toonaangevend blad waarin de fine fleur van Nederlandse academici artikelen publiceerde. De hoofdmoot werd gevormd door dorre artikelen over baggerwerk en wegen waterbouwkunde die Fré matig interesseerden. Maar die redactionele dorheid werd nu en dan gecompenseerd met nieuwtjes op technologisch gebied, waaronder bijdragen over de Otto-motor, kunstmatige weersbeïnvloeding, lijkverbrandingsovens, draadloze telegrafie, bliksemafleiders, duinbeplanting en ballistiek. Fré knoopte delen van die bonte revue in zijn oren om ze later te kunnen reproduceren. De souplesse waarmee hij een zopas gelezen artikel over metallurgie aan de ontbijttafel wist samen te vatten, maakte indruk op zijn ijzer gietende vader.

Niemand hield het voor mogelijk dat plumpe Bert sjans zou hebben bij Lies, die zich voortbewoog middels een verende tred die elk moment in huppelen leek te kunnen overgaan.

Een meerderheid gokte op Fré.

Op aandringen van vader Verlaat kozen Bert en Fré na hun lagereschooltijd voor een praktische opleiding, die in het teken stond van de vooruitgang: Bert bekwaamde zich in de elektro- en Fré in de automobieltechniek. Bert zocht en kreeg een vaste aanstelling als onderhoudsmonteur bij de tussen de

Langebracht en de Maresingel gelegen Stedelijke Lichtfabriek. Fré tekende een losse arbeidsovereenkomst als mecanicien bij het wagenpark van een plaatselijke melkinrichting aan de Rijnsburgersingel.

Na haar uitmuntende eindrapport had Lies de tijd genomen om zich op een toekomst te oriënteren die ze, omwolkt door de tabaksrook van haar Virginia-sigaretten, vooral zocht in culturele kringen. Aangemoedigd door haar pianojuf meldde ze zich aan voor het toelatingsexamen op het Koninklijk Conservatorium in Den Haag. Maar omdat haar zenuwen haar het spelen tijdens de auditie beletten, kreeg de commissie geen kans om haar muzikale kwaliteiten te beoordelen. Naar eigen zeggen diskwalificeerde ze zichzelf daarmee voor de concertpodia. Ze concludeerde dat een carrière in de uitvoerende kunsten niet voor haar was weggelegd en besloot haar aandacht te richten op een haalbaarder, aardser doel: het stichten van een gezin.

De vrijgezelle broeders Verlaat stelden alles in het werk om de afstand tot het nog even vrijgezelle subject van hun gading te verkleinen met een stapsgewijs opgevoerd charmeoffensief, waarbij de bestaanszekerheid van Bert het opnam tegen het avontuur van Fré. De onmodieuze ensembles waarin Bert zich gedachteloos hulde vormden een schril contrast met de weloverwogen chique garderobe waarin Fré buiten werktijd verscheen. Maar de ooit hooggewaardeerde, bijna geëxalteerde wijze waarop Fré haar op handen droeg begon Lies te vervelen. Berts onkunde om zijn stropdas te knopen ontroerde haar. Toen een vriendin haar vroeg om de broers op grond van hun karakter met een dier te vergelijken, antwoordde Lies dat Bert op een buffel leek: traag maar onverzettelijk. Fré leek op een pauw: een fraaie vogel die met zijn veren pronkte, maar niet vliegen kon.

Zowel de ouders van Bert en Fré als die van Lies hadden een huwelijk ontraden. Lies' ouders, die zich erop lieten voorstaan vóór de kennismaking met vader Verlaat nog nooit een arbeider van dichtbij te hebben gezien én geroken, wilden voorkomen dat Lies beneden haar stand zou trouwen. De Verlaten namen de onderwaardering van hun zoons én de geringe moeite die

hun potentiële schoonfamilie zich getroostte om de culturele kloof met hen te dichten, hoog op. Beiden spraken op hun beurt hun veto uit over de mogelijke verbintenis. Mocht het tot een huwelijk komen, dan verspeelden de echtelieden het krediet van beide schoonfamilies. Lies' ouders voorspelden haar teloorgang.

Lies gruwde van de reeks kandidaten die, voorzien van het De Bont-familiekeurmerk, thuis alvast op een huwelijk met haar hadden voorgesorteerd. Meer dan te weten wat ze wilde, wist ze wat ze niet wilde. Een keuze voor de broeders Verlaat bood haar de kans om aan haar dreigende uitverkoop te ontkomen én stelde haar in staat om twee vliegen in één klap te slaan. Met wie ze ook trouwde, in beide gevallen kreeg ze er een fijne schoonbroer gratis bij.

Bert beslechtte het pleit om Lies' gunst door de inzet van zijn materiële stootkracht. Hij trok haar over de streep door haar een pathéphone te beloven, afbetaalbaar in twaalf maandtermijnen van zeven gulden. Het paar betrok een woning aan de Nipponstraat in de Leidse nieuwbouwwijk De Kooi. De pathéphone kreeg een ereplaats naast de schouw.

Fré beëindigde zijn achterhoedegevecht om Lies' gunst door zijn kersverse schoonzuster voor haar verjaardag de sublimatie van zijn daadkracht te schenken: een schellakplaat met een opname van het stampwerk van een vermaard Oostenrijks componist: de *Radetzky* mars.

Bert Verlaat hees zich voor aanvang van zijn ploegendienst op de Stedelijke Lichtfabriek in een donkerblauwe bedrijfsoverall. Hij rondde zijn changement in het kleedhok af door in halfhoge veterschoenen met geïsoleerde rubberzolen te stappen die hij na werktijd in zijn kledingkluis wegsloot. Berts taak bestond uit het onderhoud aan de hoogspanningscellen: reeksen hoge genummerde hokjes, die in door gangpaden gescheiden rijen in de ruimte naast de turbinehal waren aangelegd. Daarin werd de zacht zoemende krachtstroom via een strak aangelegd vlechtwerk van koperen leidingen over porseleinen isolatoren naar verdeelpunten en schakeleenheden geleid.

Bert had weinig ambitie om op te klimmen binnen de

bedrijfshiërarchie. Evenmin verspilde hij tijd aan het opzetten of in stand houden van een sociaal netwerk. Bert noemde zijn collega's nadrukkelijk geen vrienden, zij hem wel. Toen zij hem eens uitnodigden voor een weekendje sportvissen had hij ze uitgelachen. Hoewel Bert buiten diensttijd werd gemeden, werd hij onder werktijd hoog gewaardeerd als toegewijd vakman; als een harde werker die zich op karwei door niets of niemand liet opjagen. Iemand die zich bewust was van de gevaren waaraan hij en zijn collega's dagelijks werden blootgesteld en wist dat een haastig afgewerkt veiligheidsprotocol mensenlevens kon kosten.

Als Bert – telkens als hekkensluiter van zijn ploeg – na een grondige douchebeurt, fris gehemd en met fiere tred, de fabriekspoort verliet, zou een buitenstaander kunnen denken dat hij tot het hoger personeel van kantoor behoorde.

Als het aan Bert lag, ging je de wereld systematisch te lijf. Het bestaan was een kwestie van pas- en meetwerk om alle relevante facetten van het dagelijks leven in een patroon te persen, dat eindeloos en blindelings kon worden herhaald. Regelmaat, Orde en Reinheid – voor intern gebruik afgekort tot R.O.R. – vormden de grondslagen voor elk deugdlijk bestaan, dus ook voor dat van hem en Lies. Zo was het voor Bert een natuurwet dat je jaarlijks op de eerste zaterdag van november je kaplaarzen aantrok voor het bladvrij maken van de dakgoten van het huis en de schuur. Ingevolge de R.O.R.-richtlijn verzocht hij Lies om te stoppen met haar impulsieve, onhebbelijke en onreine roken.

Op het terrein van de voedselbereiding was Lies een onbeschreven blad; het was voor de familie De Bont immers ondenkbaar dat hun dochter ooit aan een aanrecht zou belanden. De eerste huwelijksmaand liep culinair dan ook uit op een drama. De elf vierkante meter krappe keuken werd het toneel van damp, walm en aanbrand, waarop Lies vrouwmoedig slag leverde om iets eetbaars op tafel te zetten. In noodgevallen, aanvankelijk vijf keer per week, moest Lies terugvallen op het rantsoen van een late boterham, bij hoge uitzondering belegd met een hardgekookt ei. Na het een

maand te hebben aangezien pakte Bert, die bij thuiskomst moe was en gesteld op het muisgrijze pluche van zijn leunstoel en het zwart-witte letterbeeld van zijn dagblad, de regie. Oma Verlaat werd onder druk gezet om haar niet-erkende schoondochter aan het kolenfornuis op weg te helpen. De verduurzaamde blikconserven van Tieleman en Dros boden uitkomst.

Lies en Fré hadden na de huwelijksvoltrekking afgesproken om gepaste afstand tot elkaar te bewaren. Er zou zo nu en dan ruimte zijn voor een driepersoons huishouden, maar een *ménage à trois* zat er wat Fré betreft niet in. Hij was opgelucht dat hij zich voortaan op de geestelijker aspecten van de min kon toeleggen terwijl zijn broer de praktische invulling van de huwelijkse staat voor zijn rekening nam. Maar de kuise correctheid waarmee Fré haar van het lijf hield stelde Lies op termijn teleur. Ze begon de op fatsoensgronden niet langer getolereerde avances van wildvreemde mannen te missen. Voor hen hield ze haar figuur op natuurlijke wijze strak. Concert- of theaterbezoek, waarvan Lies vroeger altijd zo was opgebloeid, werd door Berts culturele indifferentie en onregelmatige werktijden schaars. De dansavonden in de Stadsgehoorzaal waren hem te frivol. Bert was hooguit nog te porren voor een filmvertoning met explicateur en strijkje in het Luxor Theater aan de Rijnsburgersingel. Tot Lies' verdriet ontbrak het Fré aan lef om zijn broer te vragen of hij haar een avondje mee uit mocht nemen.

Ondertussen probeerde Lies Bert los te weken uit zijn dagelijkse ernst door hem wijn te leren drinken. Maar ze staakte haar pogingen toen bleek dat de alcohol geen enkele grip kreeg op zijn gekmakend stabiele gemoed en voornamelijk zijn geeuwfrequentie verhoogde. Ze zag zich genoodzaakt om haar rugloze avondjapon van rood satijn en haar halfhoog gehakte suède pumps tot nader order uit de roulatie te nemen. Ze stak haar goudblond geonduleerde haar, dat vóór haar huwelijk nog langs haar fraai geproportioneerde gezicht was gegolfd, op in een knoestige knot. Voor cultuurgenot was Lies vooral op de woonkamer aangewezen, waar ze in de middaguren genoegen nam met de klanken uit de inmiddels

half afbetaalde pathéphone. Lezen deed ze alleen nog na Berts bedgang.

Om toch iets omhanden te hebben nam Lies de aankleding van het slaapvertrek op de eerste verdieping ter hand. Het wakkerde haar nestdrang aan. Zij konden zich best een kind veroorloven. Lies hoopte dat het gezinsleven wat coloriet zou toevoegen aan Berts voornamelijk uit grijstinten bestaand palet.

Tien maanden na de bewogen inwijding van de nieuw gestoffeerde slaapkamer beviel Lies van een zoon. Berts ouders waren verguld dat het paar hun eerste kind traditiegetrouw van drie voornamen voorzag: Teunis – roepnaam Teun – naar de vader van zijn grootmoeder; Stijn naar de oudste broer van zijn grootvaders kant en Lukas naar de lievelingsevangelist van zijn grootmoeder. De geste vormde voor opa en oma Verlaat de aanzet om de omgang met hun zoon en schoondochter te hervatten. De De Bonten gaven consequent niet thuis.

Fré bood het echtpaar zijn peetouderschap aan. Hij zag het als een geslaagde omweg om de band met zijn broer én met Lies te bestendigen. Hij beloofde zijn peetzoon naar bed te zullen brengen op avonden dat Bert door onregelmatige diensten op de fabriek verstek moest laten gaan. Lies was blij met zijn initiatief.

Fré vervulde zijn peetouderschap met verve. Minstens eenmaal per week verving hij Bert als begeleider bij Teuntjes bedgang. Ongehinderd door enig besef van de cognitieve vermogens van een peuter die nog van alles in zijn mond stopt, nam hij zich als zelfbenoemd wereldburger voor om het geografisch inzicht van zijn beschermeling alvast op een hoger plan te tillen. Wie zich vroeg leerde te oriënteren, wist altijd waar hij was en zou nooit verdwalen.

Tien minuten voor 'oogjes dicht' legde Fré het prentenboek waaruit hij had voorgelezen weg, om aan het hoofdeind van het kinderledikant neer te zijgen. Daar nodigde hij Teuntje op ooghoogte uit voor een zwerftocht over een van de landkaarten in Berts uit de boekenkast geviste Bosatlas. Fré

sprak de namen uit van de steden waar Teuntjes over het papier voortglijdende wijsvingertje halt hield. De kleine had er warempel schik in.

Om Teuns ruimtelijk inzicht op een lokaler niveau te stimuleren, prikte Fré een stadsplattegrond van Leiden aan de muur naast zijn ledikant. Daarop tekenden ze de route naar opa en oma met potlood in. Op de zondagen dat Fré dienst had kuierden ze die lijn hand in hand na om, weer thuis, omwegen te bedenken.

Fré rondde het eerste semester van zijn kindercollege af door Teun een van binnenuit verlichte globe te schenken die, behalve als middel om de aardse verhoudingen aanschouwelijk te maken, ook als lichtboei kon dienen voor door boze dromen bezochte kinderen. De inwijding van de bol vond plaats op een avond dat Bert moest overwerken. Nadat Fré het kamerlicht had uitgedaan, mocht Teun het lampje in de globe aanknippen en de bol een zwieper geven. Teuns ogen fonkelden in de gloed van de miniatuurplaneet die gewichtloos in het donker leek te tolleren. Fré leek een traan weg te pinken. Samen dachten ze even aan pappa Bert, die de stroom voor dat gedenkwaardige moment moest hebben geleverd.

Fré, die als reservist ervaring had met stafkaarten, leerde Teun dat elke plek op aarde kon worden aangeduid met twee coördinaten: zijn lengte- en breedtegraad. Helaas was het grid op Teuns globe te grof om hun huidige positie precies te kunnen aflezen. Nederland werd als een vlekje weergegeven, waarin alleen de stip paste die Amsterdam moest voorstellen. Een week later kon Fré aan Teun melden dat het huis aan de Nipponstraat op 52° 09' 171" noorderbreedte en 4° 30' 559" oosterlengte lag.

Het door Fré geschonken kompas was een voltreffer. Het magnetische noorden deed zijn intrede in Teuns leven. Voortaan dicteerde de kompasnaald de inrichting van zijn biotoop. Allereerst herschikte Teun het meubilair in zijn kamer. Niet langer was de geometrie van het vertrek bepalend voor de stand van het meubilair, maar de hoek die het meubilair

maakte met de meridiaan die over Leiden liep. Teun gebruikte het kompas om zijn kasten, bed en bureau uit te lijnen met de door de kompasnaald aangegeven denkbeeldige lijn die de noord- en zuidpool verbond. De inboedel werd minutieus op de graad gesteld, ook als daardoor onhaakse hoeken met de bestaande wanden ontstonden. Aan zijn scheef in de ruimte geplaatste, maar strak naar de windstreken gestelde bureautje las en schreef Teun voortaan zuiver van oost naar west. In zijn ledikant, waarvan hij de lengteas evenwijdig met de meridiaan had gesteld – hoofdeind noord, voeteneind zuid – sliep hij in met het gezicht pal oost.

Aanvankelijk placht Lies Teuns spullen bij een opruimbeurt van zijn kamer 'recht' te zetten, tot hij het haar verbood. Bert vond Teuns afwijking amusant, niet zorgwekkend.

Niet alleen het meubilair moest zich schikken naar de wetten van het aardmagnetisch veld: elke avond als Teun zijn vaste positie aan de oostzijde van de eettafel had ingenomen, legde hij zijn kompas naast zijn bord om er zeker van te zijn dat hij zijn portie aardappelen, vlees en groente netjes in een vloeiende beweging van noord naar zuid opat.

Het was ondenkbaar dat Teun het ouderlijk huis nog zonder kompas op zak zou verlaten, want ook elders viel er het nodige te corrigeren. Teuns verzoek aan de schoolmeester om de lange zijde van zijn schoolbank parallel te mogen stellen aan de evenaar – het ging om een correctie van maar liefst achttien graden – werd afgewezen. Om zijn principes trouw te blijven en toch zuiver van oost naar west te kunnen lezen en schrijven, zat Teun voortaan ongemakkelijk scheef in zijn bank, de rechterbil ver buitenboord. Zijn klasgenoten vonden hem raar.

Het tweede kind van Bert en Lies Verlaat kreeg maar één voornaam: Jet. Het meisje verliet haar moeders schoot als de gesmeerde bliksem: het hoofdje eerst, de fontanel al gedekt door goudblond dons. Het spatraam van Jets eerste zomer overdekte haar snoet met sproeten. Jet werd een kind dat zich bewoog zoals ze dacht: zonder aarzelen en trefzeker. Het kokette en doelloze gevlinger dat de meeste meisjes van

haar leeftijd eigen was, was haar vreemd. De aanzet voor de frons die later niet meer weg te denken was erfde ze van haar moeder.

De keuze voor een cadeau voor Jets verjaardag leidde tot een jaarlijks terugkerende marteling. De poppen die Jet als opwarmertje voor haar toekomstig moederschap van haar grootouders kreeg, werden na de nederige inontvangstname en een beleefd 'dank u wel' naar de donkerste hoek van haar kamer verbannen.

Jet was schrandere. Met dank aan haar tweemaal vijf vingers had ze zichzelf al vóór de kleuterschool tot tien leren tellen. Fré had de rekenkundige aanleg van zijn nichtje vroeg herkend en zag zijn kans schoon om de ontwikkelingshulp aan de nieuwste loot aan de Verlaattak voort te zetten. Voor haar vijfde verjaardag schonk hij zijn nichtje een telraam met tien rijen van tien kralen, die het getal honderd concreet maakten. Jet was op slag verliefd, zeker toen ze hoorde dat het ding in het oude Rome 'abacus' werd genoemd. Aldus verdrong Abacus beer Teddy als Jets bedpartner. Ze telde zichzelf ermee in slaap.

Tot verdriet van de familie weigerde Jet sindsdien de overgooier – waarin ze er volgens hen 'zo allerschattigst' uitzag – nog langer aan te trekken en verruilde ze 'dat kinderding' voor de broeken en hemden waar broer Teun was uit gegroeid. Lies' pogingen om haar dochter het destijds gepropageerde, slechts deels door haarzelf onderschreven vrouwbeeld in te prenten waren kansloos.

Op een van haar eerste echte schooldagen kreeg Jet de pee in. Juf was de rekenles begonnen door de kinderen te leren hoe ze op hun vingers tot tien konden tellen. Jet, reeds een crack op het gebied van tot tien tellen, had zich hardop afgevraagd waarom de juf bij het behandelen van de cijfers het getal nul – per slot van rekening het begin van alles – oversloeg. De juf had snibbig geantwoord: 'Omdat het nu eenmaal lastig is om nul vingers op te steken.' Niet in de laatste plaats om aan te tonen dat dat wel degelijk kon, stak Jet haar gebalde vuist omhoog, daarmee de toon zettend voor het stroeve verloop

van haar verdere leergang.

Jet was allang aan nul vingers toe. Voor haar was nul de krachtpatser onder de getallen. Nul stond voor niets; maar zette je de nul achter een ander getal dan nul, dan kreeg je het tienvoud van dat getal: 1 werd 10, 10 werd 100, 100 werd 1000. Door een oplopende rij nietsen achter een iets te zetten kon je beginnen aan een vrije val in de oneindigheid. De klank van het woord 'triljard' bezorgde haar rillingen.

Het alfabet kon haar minder bekoren. Ze zag het als een gemankeerde blokkendoos van zesentwintig eenheidjes, waarin zoiets kernachtigs als de nul ontbrak. Om het woord 'nul' te vormen had je drie achteraflettertjes uit het alfabet nodig. De 'O' kwam nog het dichtst in de buurt van de o, maar dan voornamelijk als uitdrukking van stomme verbazing. Als er in het alfabet al een echte equivalent van nul bestond, dan was het het ontbreken van een letter; de afwezigheid ervan hoorbaar als stilte tussen de woorden. Een nietsnuttig nulletje dus...

Na een schooljaar deel te hebben uitgemaakt van het slavenkoor van klasgenoten dat de tafels van vermenigvuldiging opdreunde zonder de betovering ervan te ondergaan, besloot Jet haar medewerking aan de les te staken en over fundamentele zaken na te denken. Haar staking viel op. Toen de juf Jet halverwege het rekenuur vroeg waarom ze was afgehaakt, legde Jet haar de vraag voor waarover ze net had nagedacht, namelijk of tweemaal heel weinig nóg minder was. Juf, die voelde dat een nauwelijks geschoold kind over een vraag nadacht die háár geschoolde voorstellingsvermogen tartte, reageerde als door een wesp gestoken. Om klassikaal gezichtsverlies te voorkomen dreef ze Jet hardhandig de klas uit.

Ook al was ze een buitenbeentje, Jet maakte makkelijk contact met meisjes én jongens, maar echt innig werd het nooit. Ze vond ze tuttig, de voorbeeldmeisjes in hun schattige jurkjes en strikjes op het hoofd die haar achter haar rug voor een jongetje versleten. De jongetjes in kortgemouwde hemdjes met daaroverheen losse matrozenkraagjes leken in de omgang met haar iets te verzwijgen. Het liefst luisterde ze

de gesprekken van de zesdeklassers af, in de hoop er iets van op te steken.

Als het had geregend was Jet er als de kippen bij om de door de regen uitgelopen cijfers van de hinkelbaan op het betegelde schoolplein op te halen met de krijstompjes die ze stiekem uit het bakje onder het schoolbord had weggegrist; zelf hinkelde ze nooit mee. Met gemak overstemde ze de omstanders bij de telling van het aantal slagen dat haar touwtjespringende klasgenootjes maakten; zelf sprong ze nooit mee. Angstvallig hield ze het aantal knikkers en stuiters bij dat ze tijdens het speelkwartier won of verspeelde.

Het kon rijkeluisdochter Lies moeilijk kwalijk genomen worden dat het haar aan huishoudelijke eierzucht ontbrak. Thuis had niemand ooit de moeite genomen om haar te wijzen op de gevolgen van de keuze voor een huwelijkspartner beneden haar stand. Zo haar al iets aangerekend kon worden, dan eerder naïviteit dan onwil. Om het obligate nature/nurture-debat te vermijden: Lies deed haar best.

De doordeweekse regelmaat van Berts werktijden en de pendelbeweging van schoolgang en thuiskomst van de kinderen gaven Lies weliswaar houvast, maar benamen haar evenzeer de adem. De wasbeurten van de gezinsgarderobe werden plichtmatig en futloos verricht. De snelheid waarmee de kring van gelijkgestemden met wie Lies voor haar huwelijk had geconverseerd kromp, had haar verrast. Ze vermoedde kwade opzet van haar ouders. De pathéphone waaraan Lies ooit verslingerd was raakte in onbruik. De kleur trok langzaam weg uit haar konen en haar binnenwereld. Ze begon de buitenwereld te mijden en onderging de gevolgen van haar maatschappelijke degradatie gelaten.

Besteedde Bert zo weinig aandacht aan haar omdat hij vond dat hun gezin áf was? Had hij haar na haar geslaagde dubbele moederschap als een trofee in een glazen kast gezet om er vervolgens niet meer naar om te zien?

Van Fré hoefde Lies niets te verwachten. Als ze hem ten afscheid een mond-op-mondkus aanbood wendde hij het hoofd af, bang om het hem met de paplepel ingegoten principe

te schenden dat je van andermans bezit afbleef. Hij beperkte zich braaf tot de kaders van zijn peetouderschap en was lief voor de kinderen. Uit verveling pakte Lies het roken weer op.

Periodes van verlamdende onrust en koortsachtige apathie losten elkaar in wisselende tempi af. Er waren dagen dat Lies zich ertoe dwong de schijn van ideale huisvrouw op te houden, door haar ramen in trage synchronie met de buurvrouwen te lappen. Op andere dagen raasde ze, gewapend met een stofdoek en plumeau, door de kamers van het huis om, na een afgesloten ronde nauwelijks tot bedaren gebracht, direct weer van voren af aan te beginnen. Als Lies ging zitten, dan op het puntje van haar stoel, alsof 'zitten' een ongemakkelijke staat van zijn was waaruit men op elk gewenst moment moest kunnen opveren. De mentale terreur maakte haar opstandig en matte haar af. Het gewicht van het gezinsleven begon een ondraaglijke last te vormen. Als Bert de voordeur na een werkdag op het nachtslot draaide lagen de kinderen meestal al in bed. Hoewel Lies opzag tegen een derde bevalling had ze het toch op prijs gesteld als haar bedgenoot zijn handen wat minder thuishield; liefde hoefde immers niet altijd in conceptie te ontaarden.

Geruchten over de zorgelijke staat van zijn echtgenote bereikten Berts werkkring. Hij hield al te persoonlijke vragen over haar toestand af en probeerde haar kwaal te reduceren tot een technisch defect. Eens, tijdens een schaftpauze met zijn collega's, deelde Bert zijn visie op Lies' lijden. Hij maakte daarbij gebruik van een beeldspraak die nauw aansloot bij hun praktijk op de werkvloer. Bert meende dat er overeenkomsten bestonden tussen de werking van het menselijk brein en het complexe elektrische systeem waarop hij en zijn lichtfabriekcollega's dagelijks toezicht hielden. De hersenen konden evengoed worden beschouwd als een systeem van schakelbare stroomkringen die de daarop aangesloten componenten aanstuurden. Op de fabriek kon een piekbelasting, een haperend relais, een los contact of een beschadigde stroomkabel een storing veroorzaken en het systeem lamleggen. Volgens Bert was er in Lies' hoofd iets dergelijks voorgevallen.

Zijn glazig voor zich uit kijkende kameraden hadden hem vervolgens geadviseerd om doktersadvies in te winnen. De huisarts verwees Bert naar een zenuwarts, die met de niet onomstreden toepassing van muziektherapie goede resultaten had geboekt.

De zenuwarts was, bij het aan de behandeling voorafgaande huisbezoek, aangenaam verrast toen hij in de woonkamer een pathéphone en een uitgebreide collectie schellakplaten aantrof. Een hersteltraject door middel van muziektherapie lag voor de hand. Omdat het voor de behandeling benodigde instrumentarium voorhanden was, kon Lies de therapie per direct thuis ondergaan. De vertrouwde omgeving kon het resultaat van de kuur gunstig beïnvloeden.

De arts droeg Lies op om vier weken lang tweemaal daags telkens hetzelfde muziekstuk te beluisteren, het liefst aan het begin en het einde van de werkdag. Zijn voorkeur ging daarbij uit naar een vrolijk stemmende compositie in majeur, uitgevoerd in een moderaat tempo. Na Lies' verzameling schellakplaten te hebben doorgenomen koos de arts Fré's huwelijksgeschenk, de *Radetzky* als medicatie, niet in de laatste plaats omdat het ritme, 'papadám, papadám, papadám dádám', in vakkringen werd beschouwd als de ideale cadans voor een levensreddende hartmassage.

Strauss' riedel in de uptempo-uitvoering van het Deense Polydor-orkest bleek een weldadige uitwerking te hebben op Lies' vermoeide ziel. Ze sliep goed en stond 's morgens verkwaakt op om, stevast met sigaret in de rechtermondhoek, door het huis te wervelen op het ritme van de mantra die haar handelingen stuurde: 'papadám, papadám, papadám dádám'. Het voorgeschreven tweemaal daagse klankbad verschaftte haar voldoende vaart om de mentale kloof tussen zonsopgang en zonsondergang te overbruggen.

Lies was uiterst zuinig op de enige voorziening die haar verlichting bood. Ze liet het apparaat slechts bij hoge uitzondering door een vreemde bedienen. Iemand zou kunnen vergeten het draaiplateau op de rem te zetten

alvorens het mechaniek op te winden. Iemand zou het door middel van een slinger op spanning te brengen mechaniek te strak kunnen opwinden en de veeraandrijving beschadigen. Iemand zou de stalen naald onzorgvuldig op de plaat kunnen zetten en de groef beschadigen. Iemand zou twee plaatkanten met de, al na één kant versleten, naald kunnen afspelen en de levensduur van de plaat ernstig bekorten.

Lies zag hartstochtelijk uit naar het moment waarop ze de toonarm op de met 78 toeren per minuut daaronder rondwentelende plaat kon laten zakken. De inloopgroef bood haar net voldoende tijd om in haar pal voor de klankkast geplaatste muziektherapiestoel neer te ploffen.

Het succes was geen lang leven beschoren. Ondanks de volgens voorschrift na elke afspeelbeurt vervangen naald raakten de groeven door de hoge afspeelfrequentie sleets. Het kostte de orkestklanken steeds meer moeite om boven de optrekkende ruisflarden uit te komen. Maar ook in het mechaniek moest zich iets zorgwekkends hebben voltrokken, met een afnemend toerental tot gevolg. De laatste maten naar het slotakkoord toe werden steeds trager weergegeven. Gaandeweg moest het orkest als het ware tegen een berghelling op naar de verlossende slotnoot zwoegen, totdat die helling onbedwingbaar bleek. Tussentijds bijslingeren leidde tot een hartverscheurend gejengel dat Lies' lijdensweg verergerde.

Niet langer opgestuwd door de thermiek van Strauss' klanken stortte Lies in een dal dat dieper gaapte dan de dalen die eraan vooraf waren gegaan. Ze leed aan migraineaanvallen die pathologische vormen aannamen. De kleur van haar ogen verschoot van hemelsblauw naar loodgrijs. Gezinsleden die met ongeveegde voeten het huis betraden dreven haar tot wanhoop. Bert en de behandelend arts kwamen tot de conclusie dat Lies niet langer thuis te handhaven viel.

De deskundigen besloten haar een poosje uit de roulatie te halen en ter observatie te laten opnemen in het Sanatorium voor Zenuwlijders Rhijngeest in Oegstgeest. Daar hoopten ze haar neergang met de combinatie van psychoanalyse,

koudwaterbaden en de toediening van bromidezout te stuiten. De ruimtes waren er nadrukkelijk rookvrij.

Om Lies' verpleging te kunnen bekostigen moest Bert overuren maken op de lichtfabriek. Zijn nóg onregelmatiger werktijden ontwrichtten het huishouden aan de Nipponstraat finaal. Bert rekte zijn speelruimte op door te bedingen dat de kinderen tijdens de middagpauzes op school konden overblijven. Hij overwoog of hij Teun en Jet niet tijdelijk bij een pleeggezin onder moest brengen. Op aandringen van Fré en zijn ouders zag hij daarvan af. Oma en opa Verlaat waren bereid hun kleinkinderen op zondagmiddagen onder hun hoede te nemen en de dagelijkse avondmaaltijden voor Bert en de brokstukken van zijn gezin te bereiden.

Opa, die Teuns overmatig gebruik van het kompas 'gekkigheid' had genoemd, bedong dat Teun zijn kompas tijdens het eten op zak hield, maar zwichtte voor diens eis om aan de oostzijde van de tafel te mogen zitten.

Een van de eerste bijeenkomsten rond de grootouderlijke eettafel dwong Jet om haar mensbeeld te herzien. Met stijgende weerzin bezag ze hoe haar bloedverwante meeters zwijgend hun bestek hanteerden. Hoe hun bij elke hap opbollende wangen weinig flatteus oplichtten in het strijklicht van de plafonnière. Ze registreerde de zichtbare aanspanning van hun kaakspieren onder de huid bij hun oorlellen, de werktuiglijke maalgang van hun kinnebakken, de op-en-neerbeweging van de adamsappel bij de mannen en het zachte geklapper van het boven- en ondergebit van haar grootvader. Gegeneerd telde ze het aantal keren dat de kauwers kauwden alvorens hun vermaalde eten door te slikken. Ze besepte dat het er bij haar niet veel anders uit zou zien, maar ze werd getroffen door de stompzinnige aanblik van de gedachteloos etende mens.

Op dagen dat Bert dagdienst had, ving Fré neef Teun na schooltijd op in de garage waar hij werkzaam was. Bij aankomst werd Teun linea recta naar het kantoor boven de werkplaats geloodst, waar hij aan een vrijgemaakt bureau werd geacht

zijn huiswerk te maken. Maar Teun was een vlotte leerling, zodat hij de resttijd van zijn opvang een verdieping lager kon besteden. Daar ontdekten Fré en zijn collega's het nut van de proporties van Teuns lijf bij het sleutelen op lastige plekken. De eerste keer waren ze nog huiverig om hem te vragen over de met olie- en vetresten vervuilde betonvloer onder een auto te kruipen. Maar Teun wilde graag en Fré vond dat een evenwichtig leertraject niet om de vuile rafelranden van het werk heen kon. Om te voorkomen dat Teun zijn kleren zou bederven hesen ze hem in Fré's reserveoverall, die ze inkortten door de mouwen en broekspijpen op te rollen. Vervolgens staken ze hem een steeksleutel tussen de tanden en loodsten hem vanaf de zijkant naar een voor hen onbereikbare plaats onder de auto om bijvoorbeeld een losgetrilde moer tegen te houden. Een collega kon de bijbehorende bout daarboven dan op een comfortabeler plek aandraaien.

Op die werkvloer leerde Teun het geluid van een uitgelopen lager, een slippende drijfriem, te ruime klepgeleiders of ritselende zuigerveren herkennen. Gaandeweg mocht hij in de cabine van een vrachtauto op de bestuurdersplaats plaatsnemen om de gasmanette te bedienen, terwijl een over het motorblok gebogen monteur de carburatie afstelde. Het personeel doopte Teun om tot 'Steun' en stopte hem knipsels uit vakbladen toe, waarop de specificaties van het nieuwste model Sunbeam, Auburn, Dodge, Studebaker of Chevrolet werden vermeld. Vlak voor sluitingstijd hees Teun zich nog snel even achter een wagenstuur om met gestrekte benen de nog te overbruggen afstand naar de drie voetpedalen te peilen.

Mogelijk onder invloed van zijn dagelijkse blootstelling aan de uitwaseming van oplosmiddelen en benzinedampen ontwikkelde Teun een heilig geloof in het automobiel, dat welhaast messianistische trekjes kreeg. De verbrandingsmotor was een modern tabernakel waarbinnen een wonderbaarlijke vierslag plaatsgreep: een ontploffing bracht een op-en-neerbeweging op gang, die via een draaibeweging in een voortbeweging werd omgezet. Als een ware apostel droeg hij de blijde boodschap van de Vierwielige Heiland uit op het schoolplein, blijmoedig als de martelaren de opmerkingen

ondergaand die zijn klasgenoten maakten over de walm van motorolie en petroleum die opsteeg uit zijn garderobe. Hij vond het verstandig om zijn, door zijn vrome grootouders vast als blasfemisch ervaren, zendingswerk voor het automobiel voor hen verborgen te houden.

Om de kinderen niet van hun moeder te vervreemden nam Bert de kinderen mee naar het sanatorium. Op de Haven pakten ze de Gele Tram richting Den Haag om op het Stationsplein over te stappen op de Blauwe Tram die ze naar hun reisdoel bracht: halte Leidsche Buurt op de hoek van de Rijnzichtweg en de Rhijngeesterstraatweg.

Het paviljoen waarin Lies werd verpleegd leek in niets op een ziekenhuis. Het was een vriendelijk ogend, witgepleisterd gebouw, met op het zuiden een gezellige veranda, balkons en ramen waarvoor vrolijk gestreepte markiezen de al te felle zon weerden. Jet kon zich voorstellen dat zo'n mooi huis mensen hielp om beter te worden, maar volgens Bert genazen huizen zelden een patiënt; in het gunstigste geval genas de patiënt zichzelf.

De bezoekuurtjes van 's morgens negen tot halfelf waren ongemakkelijk. Lies deelde haar kamer met drie andere vrouwen. Haar buurvrouw zat met banden om het middel vastgesnoerd aan haar bed. Het was onduidelijk of die dienden om haar plots optredende razernij in te tomen of om te voorkomen dat ze uit bed viel. Jet hield het op het eerste en bewaarde een veilige afstand tot haar.

Lies leek er het slechtst aan toe. Doorgaans sliep ze bij hun komst. Een verpleegster kwam geregeld langs om haar omgewoelde lakens recht te trekken en haar hoofdkussens op te schudden. Lies verliet haar bed zelden of nooit. Bedpan en urinaal vervingen haar gang naar het toilet. Was Lies wakker, dan kon ze nauwelijks de fut opbrengen om naar de toestand van haar kinderen te vragen. Vroegen de kinderen haar op hun beurt naar haar toestand, dan verwees ze met haperende stem naar een vlam die werd gesmoord. Maar meestal zweeg ze, vaak op de rand van een huilbui. De koude rillingen liepen de kinderen over de rug bij het zien van de borende blik waarmee

hun moeder haar angst voor de leegte met hen probeerde te delen. Om haar melancholie te dempen schreven de artsen haar een slaapkuur van veertien dagen voor met Somnifeer. Gedurende twee weken werd de familie de toegang ontzegd.

Bert Verlaat wist zich geen raad met de ontstane familiecrisis en zocht naar een draad in zijn Liesloos bestaan; naar een ruimte om zijn handen vrij te hebben voor het verrichten van achterstallig huishoudelijk werk; naar tijd voor aandacht voor de kinderen die zich ontwikkelden volgens een proces waarop Bert noch Lies grip hadden gekregen. De periode dat Teun trots was geweest dat zijn voornaam na Aap, Noot, Mies als vierde woord op de leesplankjes prijkte, was voorbij. Jet liet zich niet langer langs de typische meisjeslat leggen, evenmin als langs de jongenslat. Door de onwillige antwoorden waarmee Bert het vragenvuur van zijn kinderen hoopte te doven verloor hij zijn autoriteit. Teun stelde zoetjesaan meer vertrouwen in het gezag van Fré, ook al kreeg diens statuur een flinke deuk toen hij glashard beweerde dat de zon een ster was. Onzin natuurlijk: sterren fonkelden, de zon was een brandhaard.

In de hoop dat opa en oma Verlaat meer tijd en geduld konden opbrengen om zich in de leefwereld van zijn kinderen te verplaatsen, vond Bert hen bereid om Jet en Teun niet alleen op zondagmiddagen, maar hele weekeinden onder hun hoede te nemen. Ze kwamen overeen dat hij de kinderen op zaterdagochtenden om elf uur bij hen langs kon brengen om ze op zondagavond rond zeven uur weer af te halen.

Teun nam het, voor zijn verjaardag van oom Fré gekregen, lijvige eerste deel van *De wonderen van het Heelal* mee naar opa en oma. Aan de hand van duizend afbeeldingen – waarvan vierentwintig in kleur – beschreef een keur aan deskundigen wetenswaardigheden over aardse en buitenaardse zaken. Teun kreeg een plek toegewezen in de voorkamer, waar hij zich met zijn lectuur tussen de kussens van de bank mocht nestelen om zich de rest van de middag door oma te laten vertroetelen met zaken die hij thuis niet kreeg: ranja en spritsen. De lectuur leidde tot eerherstel van zijn oom: Fré's bewering dat de zon

een ster was tussen miljoenen andere sterren werd in het artikel van een gezaghebbende Amerikaanse professor op ondubbelzinnige wijze onderschreven.

Jets telmanie had een hoogtepunt bereikt. Ze besloot haar medemens niet langer aan te spreken met hun naam maar met een cijfercode, gevormd door de in cijfers uitdrukbare rangorde van de afzonderlijke letters van hun voornamen binnen het alfabet. Teun werd zodoende omgedoopt tot 20-5-21-14, Bert tot 2-5-18-20, Lies werd 12-9-5-1. Voordat Bert haar tot de orde riep weigerde Jet binnenshuis op vragen te antwoorden als ze niet met 10-5-20 werd aangesproken.

Op weg naar opa en oma, in Jets universum gemakshalve aangeduid met 15-16-1 en 15-13-1, telde Jet het aantal huizen dat zij en Teun passeerden. Op de heenweg telde ze de huizen aan de even kant, op de terugweg die aan de oneven kant van de straat. Ze bedacht een manier om de berekening van het aantal huizen in een straat te vergemakkelijken. Aan de even kant kon je het hoogste huisnummer meestal simpelweg door twee delen. Aan de oneven kant vond je het aantal huizen door bij het hoogste oneven nummer 1 op te tellen en de som door twee te delen. Jet doopte haar vondst tot 'De Eerste Wet van 10-5-20'.

Opa had Jets dwangmatige teldrift dolgraag ingedamd. Op zijn vraag: 'Maar kind, wat heb je toch met getallen?' had ze geantwoord: 'Getallen zeuren niet', om even later haar tong naar zijn rug uit te steken.

In het op het gedempte tikken en het slaan van de pendule op de schoorsteenmantel na telprikkelarme grootouderlijk huis vroeg Jet haar verwoed handwerkende grootmoeder om iets telbaars. Oma, die de unieke kans rook om haar kleindochter voor de wereld van de pannenlap te winnen, greep een bol rode wol en een breipen om snel een eerste toer van dertig steken breed op te zetten. Ze ging dicht naast Jet zitten en vroeg haar goed op te letten terwijl ze de eerste toeren breide, elke stap in het proces benoemd: 'ínsteken - ómslaan - dóórhalen - áf laten gaan, ínsteken - ómslaan - dóórhalen - áf laten gaan', gaandeweg verkort tot 'Íh-óh-

dóóh-áh, Íh-óh-dóóh-áh.

Na de vijfde toer overhandigde oma het breiwerkje aan haar kleindochter. Gespannen keek ze toe hoe Jet haar eerste dertig steken maakte, haar soufflerend met het vierledige breirefrein. Jet werkte langzaam maar secuur. Na dertig toeren was de lap klaar. Oma haalde de steken die Jet had laten vallen met een haaknaald op, kante de lap af en zette, bang om het momentum te verliezen, razendsnel een nieuwe pen op voor de tweede lap, dit keer met blauwe wol. Maar de blik van Jet sprak boekdelen: het momentum was voorbij.

Jet bekende dat ze niet zozeer geïnteresseerd was in de concrete pannenlap, als wel in de in rekeneenheden uitdrukbare formule die aan de lap ten grondslag lag. In het geval van oma's pannenlap bestond die uit een zinloos heen-en-weergetel tussen 0 en 30. Een reeks, die nauwelijks progressie vertoonde en een resultaat opleverde dat niet boven zichzelf uitsteeg. Welbeschouwd dus een stap terug in Jets rekenkundige ontwikkeling. Oma kon de denktrant van haar kleindochter onmogelijk volgen, maar zondig was die in elk geval niet.

Om de bezoeken positief af te ronden liet Jet oma in het laatste kwartiertje van de zondagmiddagen haar haar kammen, waarin deze vervolgens ongevraagd twee vlechten vlocht. Op de terugweg kon Teun het niet laten zijn zus bij haar goudblonde teugels te pakken en haar in draf huiswaarts te mennen. Zijn begeleidende imitatie van een hinnikend paard was niet onverdienstelijk. Jet hield het ritueel drie weken uit totdat ze een schaar pakte en haar lokken afknipte. Niet alleen opa en oma waren geschokt.

Jet en Teun sloegen de aftakeling van hun moeder met zorg gade. Beiden was opgevallen dat de afname van haar conditie gelijke tred had gehouden met de afnemende prestatie van haar pathéphone. De conclusie dat daartussen een oorzakelijk verband moest bestaan, was even vergezocht als verleidelijk. Het schoot Teun te binnen dat oom Fré ooit had gesproken over een vermaarde Franse geleerde die lang geleden op het Rapenburg had gewoond en had beweerd dat het heelal een

groot mechaniek was. Op Teuns vraag wie dat mechaniek dan opwond was Fré het antwoord schuldig gebleven. Maar toch: stel dat werkelijk alles op een mechanische oorzaak terug te voeren was en de verslechterde conditie van Lies én die van de pathéphone op enigerlei wijze met elkaar samenhangen, zou dan met het herstel van het ene niet het herstel van het andere kunnen worden bewerkstelligd?

Teun was ervan overtuigd dat de oorzaak van de afnemende prestatie van de pathéphone moest worden gezocht in de krachtbron die hem aandreef. Om het defect op te kunnen sporen en zo mogelijk te verhelpen moest het apparaat dus worden gedemonteerd. Teun nam aan dat de pathéphone een vergelijkbare veermotor bezat als die van eerder door hem ontlede zaken: Jets na demontage niet meer werkend gekregen speeldoosje en het opwindmechaniek van zijn eigen meccanodoos. De onderdelen van de pathéphone zouden mogelijk groter zijn, maar het principe kwam vast overeen.

Teun en Jet realiseerden zich dat ze met het openen van hun moeders heiligdom begonnen aan een waagstuk waarvan de afloop onmogelijk kon worden voorspeld. Als de door hen veronderstelde samenhang tussen Lies' toestand en die van de pathéphone bestond, dan zou een bij de demontage door hen toegebrachte schade aan het mechaniek ook hun moeder verder kunnen beschadigen; iets wat ze in geen geval op hun geweten wilden hebben. Maar Jet vond dat ze geen keus hadden. Pas nadat ze had gezworen bereid te zijn om elke straf met hem te delen, durfde Teun de verkenning van het pathéphonese binnenwerk aan.